

Geodeci i kartografowie radziwiłłowscy

HENRYK BARTOSZEWICZ

Ród Radziwiłłów przez wieki wspierał działalność geodetów i kartografów. O ważności roli, jaką odgrywali oni na dworze książęcym, świadczy fakt nadania w 1615 r. przez Jana Albrychta Radziwiłła tytułu szlacheckiego pochodzącemu z Prus geometrze Mikołajowi Hybenerowi. Najprawdopodobniej był to jedyny przykład skorzystania przez Radziwiłłów z prawa nadawania szlachectwa w swoich dobrach (prawo to rodzina książęca posiadała od 1547 r.).

▲ Herb geometry Mikołaja Hybenera nadany przez ks. Jana Albrychta Radziwiłła, 1615 r.

Najstarsze znane dzieła kartograficzne zarówno mało-, jak i wielkoskalowe, powstałe na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego, były ściśle związane z tym wielkim rodem. Prace nad przygotowaniem od podstaw nowoczesnej mapy całego kraju prowadzone były od przełomu XVI i XVII w. z inicjatywy i pod nadzorem księcia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła. Data jej powstania nie jest dokładnie ustalona. Prawdopodobnie pierwsze nieświeskie wydanie pochodziło z 1603 r., obecnie znane – ukazało się 10 lat później w Amsterdamie. Mapa zawiera nie tylko informacje geo-

◀ Fragment mapy dóbr radziwiłłowskich w powiecie wileńskim z 1802 r. wykonany przez Hilarego Dobickiego

graficzne, ale także polityczne, a nawet historyczne i jest uważana za jedno najlepszych dzieł kartografii staropolskiej i europejskiej. Wśród jej autorów wymienienia się znanego kartografa Macieja Strubicza i komornika nieświeskiego Tomasza Makowskiego, który najprawdopodobniej był rysownikiem mapy. Z dobrami Radziwiłłów związane są także najdawniejsze mapy majątkowe z XVI i XVII w., które zapoczątkowały rozwój map wielkoskalowych na ziemiach Rze-

czyzopolitej. Te, które dotyczyły ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego, powstały między 1527 a 1571 r. Najstarsza z nich, przechowywana w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie, przedstawia stosunki własnościowe w pasie terenu wzdłuż górnego biegu rzeki Dowspudy (dziś Rospuda). Najprawdopodobniej wykonano ją z inicjatywy kasztelana wileńskiego i starosty grodzieńskiego Jerzego Radziwiłła. Następne mapy z tej grupy powstały w związku z długotrwałymi sporami o granice pomiędzy właścicielką dóbr knyszyńskich – królową Boną a Radziwiłłami, do których należały sąsiadujące z knyszyńskimi, dobra rajgrodzko-goniądzkie.

● Los prac kartograficznych

Mimo że krąg osób, które posiadały umiejętność wykonywania pomiarów gruntu czy też prostych prac kartograficznych, był w połowie XVI wieku dosyć szeroki, prace kartografów radziwiłłowskich z tego okresu nie przetrwały do dzisiaj. Podobny los spotkał większość prac wykonanych w końcu pierwszej połowy XVII wieku przez będącego na służbie u Radziwiłłów znanego kartografa Józefa Naronowicza-Narosińskiego. Z zachowanych dzieł tego autora można wymienić rękopis „Geometrii” przechowywany w Bibliotece PAN w Krakowie, w którym wspomina o wykonaniu mapy dóbr zawilejskich i mapy księstwa birżańskiego. Natomiast w archiwum królewieckim (znajdującym się obecnie w Getyndze) przechowywana jest mapa dóbr Taurogów, datowana na 1653 r.

O innych pracach powstałych w pracowniach kartografów radziwiłłowskich dowiadujemy się z odnalezionego i ogłoszonego drukiem przez Karola Buczka, spisu ksiąg i map księcia Bogusława Radziwiłła z 1662 r. W tym katalogu pod datą 1622 r. znajduje się plan przedstawiający wyspę na jeziorze Dryświaty. Jego XVIII-wieczna kopia jest przechowywana w zbiorach kartograficznych Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. Znanne są także informacje o planie Birż z 1662 r. (niestety, nie zachowanym), najprawdopodobniej autorstwa architekta Teodora Spinowskiego, który kierował ukończoną w 1669 r. odbudową miasta.

● Najstarsze plany

Dzięki geometrom, kartografom i sztycharzom rozwijała się także kartografia wojskowa oraz powstawały widoki, pa-

noramy, a następnie plany miast. Te ostatnie były sporządzane zarówno w związku ze sporami majątkowymi, jak i dla celów wojskowych. Najstarszym planem majątkowym, obejmującym tereny miejskie, jest plan Łukiszek, jurydyki radziwiłłowskiej w Wilnie z 13 lipca 1646 r., zachowany jedynie w kopii sporządzonej w 1813 r. przez geometrę wileńskiego Jana Szantyrę.

W nieświeckim warsztacie kartograficznym Tomasza Makowskiego powstały natomiast najstarsze znane plany miast – Birż i Nieświeża – datowane na około 1610 r. Stanowią one połączenie cech planu i widoku z lotu ptaka, przy czym plan Birż został wykonany zgodnie z konwencją kartografii wojskowej. Makowskiego uznaje się również za autora, datowanego na 1611 r. planu Moskwy, wykonanego na podstawie rysunków sporządzonych przez Szymona Jędraszczyca-Śmietańskiego pomiędzy majem 1606 a końcem lipca 1608 r.

● Cenne zbiory

W polskich zbiorach archiwalnych przechowywane są najwcześniejsze kartografiki radziwiłłowskie, takie jak: wykonane przez Benedykta Kazimierza Piotraszkę plany dworu w Brańcycach i gruntów wsi Brańcycze, Piwosze, Żabin i Kopacewicze, zachowane w „Inwentarzu klucza brańczyckiego” z 1682 r. Choćby technika ich wykonania, zwłaszcza rysunek planów, jest dosyć prymitywna, to jednak porównanie niektórych elementów (np. nazewnictwa występującego w tytułach planów czy oznaczenia orientacji za pomocą róży wiatrów) wykazuje podobieństwo do planów Narosińskiego. Największy zachowany zbiór kartografików radziwiłłowskich (około 1500 jednostek archiwalnych) przechowywany w Archiwum Głównym Akt Dawnych, stanowią mapy średnioskalowe i wielkoskalowe z XVIII i XIX w. Za szczególnie cenne w tym zbiorze należy uznać egzemplarz mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego, autorstwa księdza Jana Nieprzeckiego, wydanej w 1749 r. w Norymbierdze. Była to pierwsza od ponad 140 lat (jakie minęły od wydania radziwiłłowskiej mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego) mapa wykonana przez rodzimego kartografa. Z całą pewnością jej pierwowzorem była mapa Radziwiłłowska, z której egzemplarzem zetknął się autor prawdopodobnie podczas pobytu w Nieświeżu w latach 1745-46. Najistotniejszą nowością było dokładne pokazanie podziałów administracyjnych.

● Mapy dóbr

Mapami średnioskalowymi są przede wszystkim mapy dóbr, ordynacji, księstw i hrabstw. Jedną z najstarszych jest mapa hrabstwa nieborowskiego, wykonana w 1767 r. przez komornika wileńskiego Ludwika Krecitza. Z XVIII w. pochodzi mapa dóbr księstwa słuckiego i kopylskiego autorstwa Mikołaja Kleczkowskiego, a z początku XIX w. mapy hrabstw Głębokie i Borysów. Znany w Koronie i na Litwie geometra przysięgły Hilary Babicki – działający w ostatniej ćwierci XVIII i na początku XIX w. sporządził mapę majątków księcia Dominika Radziwiłła położonych w powiecie wilkomierskim. To rękopiśmienne dzieło kartograficzne wyróżnia nie tylko wysoka technika wykonania rysunku mapy, ale także przepiękne ilustracje akwarelowe – rysunki postaci, motywów roślinnych, przyrządów geometrycznych. Wśród autorów map średnioskalowych znajdujemy także nazwiska dwóch innych znanych geometrów i kartografów z przełomu XVIII i XIX w. – Bartłomieja Sadłuckiego i Franciszka Czerkasa (pracujących głównie na rzecz księcia Michała Radziwiłła).

● Plany miast

W grupie map wielkoskalowych (ponad 100 kartografików w zbiorach AGAD), na największą uwagę zasługują plany miast. Najstarsze z nich pochodzą z końca XVIII wieku; większość z pierwszej połowy XIX wieku. W tym czasie, podobnie jak i w okresie od XVI do końca pierwszej połowy XVIII w., plany miast, zwłaszcza w dobrach prywatnych, powstawały bądź w związku ze sprawami majątkowymi, bądź działalnością gospodarczą. Wśród ich autorów znajdujemy nazwiska znanych geometrów i kartografów, m.in. wykonawcę najstarszego planu jurydyk radziwiłłowskich w Wilnie – Snipiszek i Sołtaniszek z 1790 r., Marcina Leśniewskiego, komornika województwa trockiego, będącego również autorem sporządzanych dla Radziwiłłów map gruntowych. Twórcą kartografików miejskich był także Jan Sakowicz, znany w końcu XVIII w. geometra królewski, który na początku XIX w. został geometrą generalnym dóbr radziwiłłowskich. Ponadto plany miast w dobrach radziwiłłowskich (m.in. Głębokiego, Kojdanowa, Mira,

Plan Słucka wg Jana Sakowicza z 1811 r. ►

Plan Miasta guberni Miaszki Mucka, sporządzony w 1811 Roku po planie guberni Muckiej i po planie fortifikacyi w tymże Roku. —

- 4. Kanał - Fajka na ulicy Czerwonej
- 10. Kanał - Czerwona
- 11. Kanał - Czerwona
- 12. Kanał - Czerwona
- 13. Kanał - Czerwona
- 14. Kanał - Czerwona
- 15. Kanał - Czerwona
- 16. Kanał - Czerwona
- 17. Kanał - Czerwona
- 18. Kanał - Czerwona

Wskazywanie na planie miasteczka Mucka, sporządzonego w 1811 roku, przez inż. H. Klemenski

Opisany Plan

1. Mura na zachodniej stronie Czerwonej
2. Mura na wschodniej stronie Czerwonej
3. Czerwona
4. Czerwona
5. Czerwona
6. Czerwona
7. Czerwona
8. Czerwona

Reprodukt z Originalu
Antoni A. Prokopiuk
1811

Ob podany plan sporządził inż. H. Klemenski w 1811 roku, dnia 14. 10. 1811.

Medki Wzup. Symonowiczem Nowickim Generalnym
Geometra Jmionem Skarbu Jc. Ks. Jm. Dominika
Rachmistrza Ordynata Opatowskiego i Nieszwizkiego, a samemu
sobie do tego samey czyniacym, a Wzup. Planem
Antonim Porowskiem Geometra stanat dobrowolny
kontrakt w poniższych punktach wyrażony

- 1° Wzup. Plan Porowski przyjmować na siebie Obowiązek
Rachmistrza przy Kanonice mianowanym
  - 2° Wydział czynności sobie poruczone, wykonywać
będzie, w takim sposobie, wiadomemu Dekretowi Gen-
ralna Instrukcyja mianowana dla Oficjalistów Kan-
toru uprzed sobie komunikowana przepisani-
  - 3° Takowa Instrukcyja auptna, i wypracowani uż piśmi-
dołtadnie, i rygorystycznie dla Skarbu Jc. Ks. Jm. przez indy-
ne na niej podpisani się przyrzeka
  - 4° Wyrażony składnik się warunków, że w przypadku, niedo-
tego odbywania czynności, sobie zleconych, lub przeciwie-
Instrukcyi, kontrakt niniejszy upada
- Skarb Ks. Jc. Ks. Jm. wspaniałym Wzup. Porowskiemu
pensyi roczney 4000 R. Jm. Jm. Jm. Jm. Jm. Jm. Jm. Jm. Jm. Jm.
się odbierai co kwartał anticipative po 1000 R. Jm. Jm.
set przedzielit na poprzedzających moim wyponyera-
nim Obowiązkow poswiadczeniom, a przy tym, da-
Panu & Opatow, a reszta kas na wszelki de prop-
sufficietie utrzymywai się mianowem bez żadney do-
Skarbu pensyi
- Takowy kontrakt z obu stron przyjęty w taszemi Opatowa
reversatami podpisawimy Lat w Roku 1709
XV 7. 8. J. Nowicki

Antonii Porowski

Wzup.

◀ Kontrakt pomiędzy geometrą generalnym dóbr księcia Dominika Radziwiłła Tymoteuszem Nowickim a geometrą Antonim Porowskim, 1809 r.

Nieświeża, Słucka i Starobina) sporządzali geometrzy (mierniczowie, geodeci) i kartografowie nadworni: Antoni Porowski, Klemens Adamkiewicz, Piotr Tomaszewski i Ludwik Uldanowicz.

● Mapy gruntowe

Najliczniejszą grupę wśród radziwiłłowskich map wielkoskalowych stanowią mapy gruntowe (wsi, folwarków i zaścianków) – ponad 1000 kartografików w zbiorach AGAD. Najstarszą w tej grupie jest, sporządzona przez porucznika Krystiana de Bergman, kopia planu granicy między dobrami księcia Karola Stanisława I Radziwiłła i dobrami Jakuba Kamińskiego z 1707 r. wykonanego rok wcześniej przez geometrę przysięgłego (sądowego) Franciszka Okrzę

Wątróbkę. Autorami podobnych map byli bardzo znani osiemnastowieczni geometrzy i kartografowie, tacy jak: królewski geometra przysięgły Piotr Korcz-Morkowski, koronny geometra przysięgły Szymon Szpillowski, komornik ziemi łomżyńskiej i geometra królewski Leonard Targoński. Ten ostatni przeszedł do historii kartografii jako autor atlasu hrabstwa białskiego z lat 1777-82, przechowywanego obecnie w zbiorach Biblioteki Zielińskich w Płocku. Ponadto w gronie autorów radziwiłłowskich map gruntowych można wymienić znaczną liczbę komorników powiatowych. Do najbardziej znanych należy zaliczyć: Józefa Paszkiewicza, Piotra Tomaszewskiego i Tomasa A. Lenczewskiego

● Godne naśladowania

Prace geometrów i kartografów radziwiłłowskich z XVIII i pierwszej połowy XIX wieku były wykonane wielo-

barwną techniką rękopiśmienną. Często są to prawdziwe dzieła sztuki pięknej kolorystyce, posiadające bogatą ikonografię – zdobione rysunkami przedstawiającymi przyrządy miernicze czy też geometrów przy pracy. Powtarzającym się motywem są herby rodowe (najczęściej herb Radziwiłłów) oraz rysunki architektury miejskiej, sakralnej i fortecznej. Prace te, jak na czas i miejsce, w którym powstały, są znakomite pod względem technicznym i kartometrycznym, co stawia ich autorów w rzędzie najwybitniejszych geometrów i kartografów Rzeczypospolitej XVIII i początku XIX wieku.

Ilustracje ze zbiorów Archiwum Głównego Akt Dawnych

Dr Henryk Bartoszewicz jest historykiem, kierownikiem Oddziału Kartografii w Archiwum Głównym Akt Dawnych mieszczącym się w Warszawie

▲ Mapa dóbr Księstwa Słuckiego i Kopylskiego wykonana przez Mikołaja Kleczkowskiego, XVIII w.